

4. Från rashygien till rasproblem. Skolan, pedagogiken, kunskapsdelningen och ”ras” kring 1920–1970

Johan Samuelsson

1920-talet var något av en guldålder för olika typer av texter där frågor om ”ras”, skola och pedagogik behandlades i allmänpedagogiska tidskrifter.⁵ I den reformvänliga tidskriften *Skola och samhälle* informerades det exempelvis om *Svenska sällskapet för rashygiens* skriftserie. I tidskriften medverkade också Herman Lundborg, föreståndare för Statens institut för rasbiologi (SIFR), som skribent (Lundborg 1925). I den av Sveriges första professor i pedagogik grundade tidskriften *Svenskt arkiv för pedagogik* hittades också artiklar där ”ras” och rasbiologi behandlades (Brandell 1927). Olika tidskrifter som berörde skola och undervisning kunde alltså utgöra en arena för delning av vad som på den tidens sågs som kunskaper om ”ras”. I exemplen ovan fördes allmänna resonemang om behovet av rashygien för att hindra ”rasens” och i förlängningen västerlandets förfall, men det fanns också artiklar där olika skolreformer problematiserades i förhållande till de senaste rönen inom rasbiologin (Dahlgren 1928).

Det var dock inte bara i dåtidens olika tidskrifter som uppfattningar om ”ras” förmedlades under 1920-talet. Även inom den statliga byråkratin och inom politiken kom olika rasperspektiv att lyftas fram med koppling till skolans värld via namn som Bengt J:son Bergqvist som hade varit läroverksöverstyrelsens chef och som under tidigt 1920-tal även var ecklesiastikminister. Det var nämligen Bergqvist som stod bakom den proposition som ledde fram till grundandet av SIFR (Proposition 1921:114). Bergqvist var också ansvarig för *1918 års skolkommission* (SOU 1922:1:1) och i kommissionens slutbetänkande var rashygien och rasbiologi framskrivet i förslaget till ämnesstadgor (SOU 1922:1:2, s. 684, 692).

---

⁵ Jag kommer i artikeln att genomgående skriva ”ras” såvida jag inte refererar till texter där ordet används utan citationstecken.

Att skolan, skolpolitiker och den nymornade vetenskapliga disciplinen pedagogik intresserade sig för frågor om "ras" under mellankrigstiden är inte i sig anmärkningsvärt, tendensen såg exempelvis snarlik ut i USA (Fallace 2015). Vidare fanns det inom det mellankrigstida svenska samhället en relativt bred acceptans för att anlägga ett rasperspektiv på olika samhälleliga fenomen. I Sverige har en rad historiker redan konstaterat att det inte sågs som kontroversiellt att förespråka olika former av rashygieniska interventioner vid denna tid utan tvärtom kunde det ses som något progressivt (Broberg & Tydén 2005; Ericsson 2021; Hagerman 2016). Samtidigt, och det är värt att påtala det redan inledningsvis, var närvaron av artiklar som handlade om "ras" i de allmänpedagogiska tidskrifterna inte särskilt stor relativt sett och efter 1935 upphör de i stort sett att förekomma. Samtidigt kom rasbegreppet att användas i skolans styrdokument långt in i efterkrigstiden och ända fram till 1970. Vidare går det att notera att ett antal framträdande personer i skol- och utbildningssammanhang använde sig av flera centrala tidskrifter för att diskutera frågor om "ras".

Denna studie behandlar perioden 1920–1970 och speglar en utveckling där rasbegreppet inledningsvis kopplades samman med en naturvetenskaplig, medicinsk och även antropologisk diskurs för att senare under efterkrigstiden länkas samman med ett samhällsvetenskapligt perspektiv. Begreppet används med andra ord under hela denna långa tidsperiod i relation till skolfrågorna och pedagogiken men ges alltså gradvis en ny mening och kontext under efterkrigstiden. Kort och gott ersätts frågor om rashygien och rasbiologi med frågor om rasproblem, som vi idag skulle kalla rasism, och det är denna utveckling som detta kapitel studerar. Perioden innefattar samtidigt en tid då den svenska skolans roll och organisation förändrades i grunden. År 1920 hade Sverige fortfarande ett parallellskolsystem som i mångt och mycket befäste de då rådande klasskiktade samhällsförhållandena men 1970 hade en rad olika reformer genomförts som syftade till att demokratisera hela det svenska skolväsendet och som låg till grund för skapandet av världens första enhetsskola.

I Sverige har det framför allt gjorts studier om perspektiv på "ras" i relation till skola och utbildning med utgångspunkt i pedagogiska pionjärer som Ellen Key, som omfamnade sin tids rastänkande, och med fokus på förekomsten av stereotyper av olika "raser" i läromedel (Ajagán-Lester 2000; Spjut, 2018; Vikström 2021). Denna studie av temat skola och "ras" knyter framför allt an

till internationell forskning som ser på "ras" i förhållande till pedagogiska perspektiv och teorier i allmänhet och i relation till undervisningsfrågor (Fallace 2015; Rodwell 1999).

Det undersökta materialet utgörs av olika texter inklusive styrdokument som behandlar mänsklighetens utveckling, rashygien och rasbiologi och frågor om "ras". Gränserna mellan rasbiologi och rashygien var flytande under det tidiga 1900-talet, men efterhand kom rasbiologi att betraktas som själva vetenskapen medan rashygien betecknade dess tillämpning på en samhällslig nivå. Ibland används även begreppet eugenik för att beteckna föreställningen om att selektiv reproduktion baserad på den rasbiologiska forskningens resultat kan förädla människosläktet (Vikström 2021). När det gäller de texter som har undersökts är användningen av termerna rasbiologi, rashygien och eugenik flytande. När det gäller rasbiologins vetenskaplighet eller snarare dess icke-vetenskaplighet väljer jag liksom Martin Ericsson (2021) och Thomas Fallace (2015) att se den som ett slags historisk artefakt som existerade i huvudsak under perioden 1900–1950.

Det övergripande syftet med denna studie är att undersöka kunskapsspridningen gällande "ras", rashygien och rasbiologi under perioden 1920–1970 inom skolans värld. Detta görs genom att studera pedagogiska tidskrifter som vände sig till lärare, forskare och en bredare samhällsintresserad allmänhet liksom styrdokument i form av läroplaner och annat material som används för att kontextualisera tidskriftsmaterialet. De frågor som studien utgår ifrån är följande: Hur förändrades kunskapsspridningen om "ras" över tid, vilka perspektiv på "ras", rashygien och rasbiologi förekom och vilka var de centrala skribenterna och aktörerna?

En kort översikt: Rashygien, rasbiologi och skola 1920–1970

I Sverige fanns tidigt ett intresse för eugenik och senare rasbiologi inom flera samhällsliga kontexter. Detta intresse hade riktats mot föreställningar om olika "raser" och deras olika egenskaper och rasbiologins uppfattade förmåga att kunna förklara olika kulturella och samhällsliga skillnader. Det handlade vidare om hur samhället borde ingripa för att hindra reproduktion av "skadliga" element som kunde underminera "rasen" i form av exempelvis steriliseringar. Detta hierarkiska rastänkande kan kopplas samman med en

hastig modernisering, teknikens utveckling, genomgripande samhällsförändringar, en större rörlighet samt den ökade komplexiteten i stort (Broberg & Tydén 2005). De snabba samhällsförändringarna födde debatter och diskussioner om ett västerland i kris. Föreställningar om degeneration, upplevda hot från minoriteter eller från utlandet och en minskande befolkning ledde till radikala förslag på lösningar. Det var i detta sammanhang som rashygienen uppstod som lösningen på att rädda "rasen". Rasbiologin och dess tillämpning i form av olika rashygieniska insatser föreställdes kunna lösa en rad problem av social karaktär som var kopplade till frågor om exempelvis fattigdom och olika sjukdomar. I sammanhanget brukar man även tala om en "reform Eugenik", vilken tilltalade de mer progressiva krafterna i dåtidens samhälle (Broberg & Tydén 2005; Ericsson 2021; Vikström 2018).

Under första hälften av 1900-talet frodades intresset för rasbiologi och rashygien i större delen av västvärlden. År 1922 grundades Statens institut för rasbiologi - SIFR – och det var den tidigare nämnde Bengt J:son Bergqvist som ansvarade för framtagandet av underlaget till den proposition som lade grunden till SIFR i egenskap av ecklesiastikminister. Medicinaren Herman Lundborg blev dess första föreståndare men under 1930-talet tycks Lundborgs status ha sjunkit betydligt. Den inriktning som Lundborg företrädde har kommit att kallas *mainline eugenics* och inom den betonades att psykiska och fysiska förmågor gick i arv och olika sociala problem och klasskillnader kunde kopplas till ärvda egenskaper. Inom denna gren fanns också en kritisk hållning till kvinnlig emancipation och till yrkesarbetande kvinnor. Reformeugeniken menade i sin tur att rasbiologi och rashygien kunde användas för att förbättra de sociala villkoren i samhället och denna inriktning hyste inte någon tveksamhet inför kvinnoemancipationen (Ericsson 2016; Idevall Hagren 2021).

Lundborg ersattes 1936 av Gunnar Dahlberg, som var antinazist och just en anhängare av reformeugeniken. Dahlberg kom också i hög grad att söka kontakt med brittiska och franska kollegor, varav vissa var uttalade socialister såsom han själv var. Chefsbytet brukar betraktas som en övergång från en *mainline*-diskurs till en reformdiskurs i ett svenskt sammanhang (Ericsson 2021; Hagerman, 2016).

Det fanns ingen formell och institutionell koppling mellan SIFR och skola och pedagogik, även om institutet gärna lyfte fram att den svenska lärarkåren hade en viktig upplysande roll gällande rasbiologiska frågor. Samtidigt var Lundborg en flitigt anlita föredragshållare i folkbildande sammanhang som också kunde inbegripa skolan. Att det fanns ett betydande intresse för att popularisera och sprida kunskapen om "ras" är tydligt (Broberg & Tydén 2005; Dahlgren 2002). Internationell forskning har visat att det, framför allt i USA, fanns ett omfattande intresse för frågor om rasbiologi hos progressivt orienterade pedagoger. Flera centrala reformister analyserade exempelvis skolresultat i förhållande till föreställningen om nedärvda egenskaper som sades bero på "ras" (Fallace 2015). Även i Sverige kom de reformpositiva pedagogiska tidskrifterna att sprida kunskap om rashygien och rasbiologi men till skillnad från i USA var det inte de mest progressiva krafterna som gjorde det.

Under mellankrigstiden kom det rådande parallellskolesystemet med en folkskola för söner och döttrar till "bönder och arbetare" och läroverk för medel- och överklassens söner alltmer att ifrågasättas och diskuteras, inte minst i pedagogiska tidskrifter. Vid utgången av perioden lades sedan förslag om att avskaffa parallellskolesystemet vilka succesivt förverkligades med start under tidigt 1960-tal för att sedan kulminera i införandet av enhetsskolan (Lundgren 1989; Richardson 1978). I denna nya skola läste pojkar och flickor tillsammans oavsett bakgrund. Denna genomgripande förändring av skolan tänktes bidra till framväxten av ett jämlikt och demokratiskt samhälle. Det fanns dock flera knäckfrågor som diskuterades intensivt i förhållande till enhetsskolan. En av dessa var den så kallade "differentieringsfrågan". Den gällde hur länge elever egentligen skulle läsa tillsammans beroende på begåvning och intresse. Förenklat går det att säga att läroverkslinjen innebar en tidig sortering av elever, medan enhetsskollinjen förespråkade en sen differentiering. I samband med den diskussionen kom en mer mätorienterad pedagogik att flytta fram sina positioner. Olika test för att pröva elevers förmågor och kunskaper utvecklades och intelligensmätningar sågs med gillande hos beslutsfattarna (Axelsson 2007; Lundahl 2005).

Emma Vikström (2021) har uppmärksammat att även om flertalet progressiva pedagoger inte hade en uttalad rasistisk agenda kom vissa perspektiv och antaganden att få en tydlig etnocentrisk prägel. Exempelvis

anammades den så kallade rekapitulationsteorin av de progressiva pedagogerna. Den innebar att olika folkslag eller "raser" befann sig på olika kulturella utvecklingsnivåer, där den vita västerländska kulturen sågs som den mest utvecklade medan inte minst olika urfolk sågs som mindre civiliserade och rentav primitiva. Inom den barncentrerade pedagogiken överfördes dessa tankar på så sätt att barnet antogs befinna sig på "vildens" nivå och därmed var i behov av fostran.

Thomas D. Fallace (2015) har i sin studie av eugenik och pedagogik i USA 1880–1929 visat hur dominerande pedagogiska forskare utgick från rashygieniska antaganden. För dem var det exempelvis viktigt att inte hämma begåvade elever och om detta skedde samtidigt som svaga elever fick för mycket stöd kunde det enligt pedagogerna bidra till att "rasen" försämrades. Detta perspektiv kom dock att utmanas och under 1930-talet kom andra mer samhällsorienterade perspektiv att få ett stort inflytande på den pedagogiska diskussionen i USA.

Det är idag välkänt att progressiva pedagoger som Ellen Key och andra hyste ett stort engagemang för rashygien som ett sätt att utveckla samhället (Etzemüller 2014; Vikström 2021). Key menade att eugeniken var ett sätt att förbättra samhället på och också något som pedagogiken borde upplysa om. Även i Australien spelade skolan en central roll för att via rashygien förbättra "rasen" (Rodwell 1999). I Australien kom pedagoger till exempel att påtala att barnen behövde ta mer ansvar för sin egen hälsa i skolan och därigenom utveckla det så kallade befolkningsmaterialet.

Även enskilda pedagogers intresse för frågor om "ras" har berörts i tidigare forskning. Det har nämnts att Bertil Hammer, Sveriges första professor i pedagogik, hyste ett stort intresse för rasbiologi vilket också dennes doktorand Georg Brandell gjorde (Axelsson 2007; Nordström 1987; Zander 2001). Att läromedel i exempelvis geografi, medborgarkunskap (medborgarkunskap var en föregångare till samhällskunskap) och historia använde sig flitigt av rasbegreppet har likaså uppmärksammats i tidigare forskning och en allmän slutsats är att användningen av begreppet försvinner ut ur svenska läromedel under loppet av 1950-talet (Spjut 2018).

Den pedagogiska tidskriften som spridare av kunskap om "ras"

Studiet av hur kunskap om en viss fråga sprids undersöks inom det framväxande fältet kunskapshistoria med hjälp av det centrala begreppet kunskapscirkulation. Johan Östling menar att kunskapshistorisk forskning till exempel kan riktas mot hur kunskap systematiseras och stabiliseras, vilket i sin tur ligger nära ett kunskapssociologiskt perspektiv (Östling 2015). Fokus kan också ligga på hur kunskap utvecklas när den medieras och färdas mellan olika medier och genrer. I studiet av hur kunskap delas är också själva kunskapscirkulationen central och då kan kunskapens aktörer eller *brokers* också bli föremål för forskningen, vilket konkret innebär studier av hur olika organisationer, institutioner, nätverk och enskilda personer aktivt sprider kunskap.

I relation till denna studie kan formella institutioner som skolmyndigheter och informella institutioner som ämnesföreningar liksom enskilda lärare vara lämpliga att undersöka och detsamma gäller hur olika aktörer samverkar eller för den delen motverkar varandra. Det är inte bara frågan om hur kunskapen förändras i samband med kunskapscirkulationen som är relevant utan också hur cirkulationen sker och tar sig uttryck. Vilka är egentligen de institutioner och aktörer som så att säga blir bärare av kunskapen? Tidigare studier har identifierat ett antal aktörer av olika slag i samband med kunskapscirkulation. Daniel T. Rodgers (1998) har studerat några av de centrala *brokers* eller mäklare som förmedlade kunskap om progressiv undervisning i USA. Sådana mäklare kunde bland annat utgöras av tjänstemän från USA:s finansdepartement vilka besökte olika nordiska länder för att ta del av hur en progressiv ekonomisk politik kunde föras. Ett annat sätt att förmedla kunskapen var via internationella konferenser och kurser där deltagare från olika länder möttes och utbytte erfarenheter. Tidskrifter och litteratur av olika slag var också avgörande kanaler för att sprida progressiv politik.

En studie av kunskapscirkulationens institutioner och aktörer bör också inkludera interaktionen mellan olika aktörer och institutioner (Burke 2016; Östling 2015). I denna studie är intresset riktat mot tidskriften som en central mäklare av kunskap om "ras", rasbiologi och rashygien. Pedagogiska tidskrifter och olika pedagogiska skriftserier var under hela 1900-talet ett

viktigt sätt för lärare att ta del av aktuell kunskap som hade direkt bäring på undervisningen (Landahl 2009; Morawski 2019). Genom att erbjuda kunskap om exempelvis skolhistoria, andra länders utbildningssystem och de senaste vetenskapliga rönen fortbildades lärarna kontinuerligt via dessa tidskrifter.

Material och avgränsningar

De allmänpedagogiska tidskrifter som har analyserats i denna studie är sådana som återkommande refereras i tidigare forskning (Andolf 1972; Richardson 1978;). De tidskrifter som har valts ut har det gemensamt att de behandlade undervisning och skola i allmänhet. Jag har valt att inte undersöka ämnesspecifika tidskrifter vilka framför allt vände sig till läroverkens ämneslärare. Det kan exempelvis inte uteslutas att det i pedagogiska tidskrifter riktade till biologilärare på läroverken fanns många artiklar som behandlade rasbiologi och rashygien. De tidskrifter som har undersökt är *Pedagogisk tidskrift*, *Skola och samhälle* och *Svenskt arkiv för pedagogik*, som efter 1922 hade namnet *Arkiv för psykologi och pedagogik*.

Den äldsta tidskriften är *Pedagogisk tidskrift* (1865–1971), vilken också gavs ut under längst tid bland de som behandlade frågor om skola och undervisning. *Pedagogisk tidskrift* hade som syfte att behandla allmänna pedagogiska frågor och vara "ett organ för ömsesidigt utbyte af tankar, erfarenheter och studier rörande lärarkallets uppgifter och utöfvande samt för noggranna redogörelser öfver skolans verksamhet" (Nordisk familjebok 1915). Allmänna artiklar om skola och undervisning, en omfattande recensionsavdelning och information från Skolöverstyrelsen och dess äldre motsvarigheter kännetecknade tidskriftens innehåll. Artiklar om undervisningens genomförande kunde exempelvis handla om kongruensen mellan subjekt och predikatets numerus, grammatikundervisning i moderna språk eller hur dagspressartiklar kunde användas i undervisningen (Hall 1933; Jonsson 1931; Mjöberg 1924; Olavi 1934). Artiklar av mer vetenskaplig natur och recensioner av vetenskapliga publikationer hämtade från psykologisk och pedagogisk forskning var också återkommande. Sådana artiklar kunde exempelvis handla om behaviorismen och dess metoder eller om sambandet mellan rättskrivningens psykologi och metodik (Brandell 1930a; Siegvall 1930).

Den progressiva allmänpedagogiska tidskriften *Skola och samhälle* (1920–1967) var länge en central arena för den progressiva pedagogiken i Sverige. Tidskriftens namn anspelar på John Deweys bok *The school and society*, även om det inte skrevs ut direkt i tidskriftens första nummer och programförklaring från 1920 (Jfr Dewey 1915). *Skola och samhälle* tog tydligt ställning för en reformerad progressivt inriktad skola och i huvudsak handlade tidskriftens artiklar om de reformer som påbörjades under tidigt 1900-tal med fokus på en gemensam bottenskola och om hur progressivt inriktade pedagogiska metoder kunde användas i undervisningen. Debattartiklar och texter om andra länders skolsystem varvades med översikter av nya, vetenskapliga resultat, inslag där lärares praktiska erfarenhet av undervisning beskrevs och diskussioner om aktuella skolreformer (Anderberg 1932; Bergfors 1930; Freudenthal 1934; Stubelius 1930). Därtill fanns det också en recensionsavdelning där läroböcker och vetenskapliga publikationer anmälades (Engström 1934; Sörensen 1934).

Svenskt arkiv för pedagogik grundades av Sveriges första professor i pedagogik Bertil Hammer och kom ut med sitt första nummer 1912. År 1922 gick tidskriften samman med *Psyke. Tidskrift för psykologisk forskning* och fick namnet *Arkiv för psykologi och pedagogik*. Tidskriften gavs ut fram till 1929 och var tänkt att vara en arena för svensk pedagogisk forskning via publicering av vetenskapliga artiklar. Tidskriften kunde också innehålla information om andra för pedagogiken relevanta verksamheter till exempel konferenser och olika personligheter kopplade till skolans värld. De som medverkade i tidskriften var främst forskare och målgruppen var också i huvudsak forskare, men tidskriften vände sig samtidigt till en samhällsintresserad allmänhet. Redan i det första numrets programförklaring refererades det till en på sin tid rasbiologiskt influerad forskare, H. H. Goddard. Han var en amerikansk reformpedagog som tog avstamp i en rasbiologisk psykometrisk tradition där test och intelligens var viktiga beståndsdelar (Fallace 2015). När tidskriften bytte namn till *Arkiv för psykologi och pedagogik* presenterades tänkta framtida områden som borde avhandlas (Hammer 1922). En av de frågor som lyftes fram var "genetisk psykologi" och även om rasbiologi inte nämndes explicit fanns det flera andra indirekta eller direkta kopplingar till kunskap om "ras". Den mest namnkunniga tilltänkta skribent som enligt Hammer accepterat att medverka i tidskriften var Herman Lundborg. Skribenten David Lund, som var docent i psykologi, hade tidigare givit ut en skrift hos *Svenska sällskapet för rashygien*

(1920). Även Ellen Key och Bengt J:son Bergqvist nämns som framtida skribenter liksom Hammers dåvarande doktorand Georg Brandell. Den senare kom att bli den svenska pedagogiska forskare som allra tydligast delade och spred kunskap om "ras" i olika sammanhang.

Tidskrifterna utgör studiens huvudsakliga empiriska material, men nedslag har också gjorts i läroplaner och styrdokument som gäller för den undersökta perioden. Perioden inleds som tidigare nämnts med utredningar och debatter om hur den svenska skolan skulle kunna göras mer enhetlig och gemensam för alla och avslutas med att en enhetlig skola "invigs" i och med införandet av den sammanhållna grundskolans första läroplan Lgr 62. Perioden täcker också in att SIFR inrättas 1922, att SIFR utvecklas i en mer reformeugenisk riktning från och med mitten av 1930-talet samt att SIFR slutligen inkorporeras i Uppsala universitet 1958 som Institutionen för medicinsk genetik.

Metod och analys

Det ska här sägas att det är skolans och pedagogikens förhållande till frågor om "ras", rasbiologi och rashygien som studeras i artikeln, inte institutets relation till skolan. Detta är heller inte en fördjupad studie av vilka perspektiv på "ras" som framträder i materialet utan handlar om hur de olika tidskrifterna kom att sprida kunskap om frågor kopplade till "ras".

I samband med ett annat projekt som studerar hur lärartidskrifter utgjorde en arena för spridning av undervisningskunskap noterade jag ett antal artiklar och recensioner där frågor om rasbiologi och rashygien förekom. Jag noterade vidare att det handlade om ett antal återkommande författare som skrev om "ras" och om artiklar som exempelvis behandlade frågor om brottslighet eller kognitiv utveckling. Med hjälp av tidskrifternas innehållsförteckningar hittade jag sedan artiklar som tog upp frågor om "ras", rasbiologi och rashygien. Det är dock troligt att jag inte har hittat samtliga texter som på något sätt handlade om "ras" i de tre utvalda tidskrifterna.

Min inventering visar att det var relativt få artiklar som explicit och på ett mer utförligt sätt kretsade kring frågor om "ras". Sammanlagt handlar det om 20-talet artiklar och 17 av dem publicerades under åren 1920–1935, det vill säga intressant nog under den period som Herman Lundborg ledde SIFR.

Guldåldern, 1920–1935

Som nämndes inledningsvis var 1920-talet något av en höjdpunkt för frågor om "ras", rashygien och rasbiologi i pedagogiska tidskrifter, vilket sammanfaller med en allmän positiv inställning till rastänkandet i det svenska samhället i stort under detta årtionde. I detta avsnitt görs först en genomgång av de olika tidskrifterna och därefter sammanfattar jag några av de teman och mönster som går att utläsa.

Skolans organisation som en spegling av rasegenskaper

I *Svenskt arkiv för pedagogik* var det framför allt Georg Brandell som spred kunskap om "ras". Brandell hade en doktorsexamen i pedagogik och var Bertil Hammers första doktorand. Han var verksam som folkskoleinspektör liksom lektor vid folkskoleseminariet i Uppsala. Brandell var en mycket produktiv författare, inte minst inom områden som gällde frågor om "ras". År 1944 skrev han exempelvis boken *Svensk folkkaraktär* där han bland annat diskuterade frågor om nedärvda rasegenskaper. Redan 1918 publicerade han artikeln "Psykiska egenskapers ärftlighet" i *Svenskt arkiv för pedagogik* där rashygieniska perspektiv anlades (Brandell 1918). Brandell lyfte också fram betydelsen av studien av "rasernas föränderlighet" samt enskilda folks "uppåttstigande och förfall" och han skrev att det som kallas raser ofta består av "korsningar" av flera raser. Detta gällde även det svenska folket men i Sverige var det "germanska ursprunget" alltså betydande, menade Brandell. Sedan följde en genomgång av hur väl olika landsändar hade bevarat det germanska ursprunget. Att blanda olika befolkningselement var också något Brandell menade var ett problem. Om de "mindervärdiga elementen" blev för dominerande hos ett folk riskerades att kulturer förföll, vilket romarrikets fall var ett bra exempel på, hävdade Brandell. I artikeln påstods också att det för "rasen" var ödesdigert om "mindervärdiga befolkningselement" skulle få "föroka sig" i alltför hög grad. Hotet mot "rasen" kom alltså även inifrån den egna befolkningen. I artikeln refererades också progressiva pedagoger som influerats av rasbiologiska tankar som Thorndike och Goddard liksom även svensk och tysk rasforskning.

År 1927 återkom Brandell med en artikel där "ras" och rasbiologi än en gång var viktiga beståndsdelar (Brandell 1927). Referenser gjordes till den framträdande tyska rasbiologen Hans F. Günther, som stod den tyska nazismen mycket nära och senare blev känd som "Rassen-Günther". I texten

kopplades intellektuella egenskaper och förmågor samman med olika raser och svensken (inklusive den nordiska rasen) hävdades till exempel ha organisationslust, handlingskraft, statsmannabegåvning och konstruktions-sinne. Med referenser till Günther påstod Brandell även att den svenska skolans dåvarande organisation stämde väl överens med den nordiska rasens egenskaper.

Den rasbiologiska synpunkten

I tidskriften i fråga tycks dock inte redaktören Bertil Hammer själv ha utgått från rasbiologiska perspektiv i sina artiklar. Det gjorde han däremot i andra sammanhang. I Skriften *Samskolan och skolkommissionen* argumenterade han mot förslaget om en samskola där pojkar och flickor läste tillsammans (Hammer 1923). I kapitlet "Den rasbiologiska synpunkten" utvecklade Hammer sin kritik genom att bland annat ta avstamp i "rasbiologernas och sociologernas skarpa varningssignaler" från USA. Den negativa befolkningsutvecklingen i USA berodde, hävdade han, på att fruktsamheten bland "de äkta amerikanska folklagen" uppvisade en nedgående trend. Folkökningen skedde i stället hos "negrerna och de nyinvandrade", hävdade Hammer.

Orsaken till den negativa utvecklingen påstod Hammer var att de "bästa" kvinnorna förvärvsarbetade, vilket var negativt för "rasens" utveckling. Att flickor skulle samläsa med pojkar på högre stadier var därför en stor "fara" då de i framtiden skulle komma att förvärvsarbeta och därmed inte föda barn. Den då aktuella skolkommissionen rusade "med öppna ögon" in "fördärvet" enligt Hammer. Han ställde den retoriska frågan vad vi kunde lära från livskraftiga nationer som Tyskland och USA gällande "vårt folk med dess rasbestånd och dess nativitetssiffror". Förslaget att låta kvinnor och pojkar samläsa på högre stadier borde därför provas hos SIFR, "denna i sitt slag enastående statsinstitution" som statsmakterna "med berömvärd frikostighet och framsynthet upprättat" (Hammer 1923, s. 28–32).

De vetenskapliga tidskrifterna hade inte främst den vanliga läraren som tilltänkt läsare, men *Svenskt arkiv för Pedagogik* hade ändå en viktig ställning inom skola och pedagogik då flera av de mest prominenta personerna i dåtidens skolsverige medverkade i tidskriften.

Rasbiologi, skola och samhälle

Den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* kan sägas ha varit en introduktör av frågor om "ras", rashygien och rasbiologi till en bredare publik då den främst vände sig till lärarkåren. I första årgången som kom 1920 presenterades *Svenska sällskapet för rashygien* (SSR) och dess skriftserie av SSR:s ordförande. SSR var vid tiden en central aktör för spridning av kunskap om rasbiologi och rashygien (Björkman 2011). Läsaren av *Skola och samhälle* informerades om att sällskapet hade börjat ge ut småskrifter "under redaktion av H. Lundborg". Vidare framhölls de "ärflighetsbiologiska och rashygienska frågornas stora betydelse för kulturfolken" och att det var en "bjudande plikt att i vida folklager sprida kunskap om aktuella spörsmål på dessa områden". Sällskapet erbjöd en rejäl rabatt till exempelvis rektorer och de som var inskrivna vid landets folkskoleseminarier och bland de skrifter som räknades upp fanns Lundborgs *En svensk bondesläkts historia*, Hultkrantz *Rashygien* och von Hofstens *Modern ärftlighetslära* (Svenska sällskapet för rashygien 1920; Lundborg 1925). Det går här att ana en medveten strategi från SSR:s sida gällande delning av kunskap om "ras". Genom att använda sig av en tidskrift som vände sig till skolfolk bedömde SSR uppenbarligen att skolan och dess samlade personal kunde bidra till att sprida kunskap om rasbiologiska och rashygienska spörsmål.

Ett år senare medverkade biologen, folkskoleinspektören och lektorn vid folkskoleseminariet i Falun Lorentz Bolin (1921) med en längre artikel med titeln "Uppfostran och rashygien". Den inleddes med en historisk tillbakablick på evolutionsforskningens landvinningar, men det återstod samtidigt en lång väg att gå för att utveckla människosläktet, påpekade Bolin. Även med aktiva rashygienska insatser var det svårt att bemästra den rådande befolkningsproblematiken. Enligt Bolin hade det nämligen visat sig att de "rashygieniskt bästa" också uppvisade den allra lägsta nativiteten. Det skulle kunna innebära "vår kulturs sönderfallande" och att västerlandet går "samma öde tillmötes som en gång de gamla kulturfolken i Grekland och Rom". Vidare var det framväxande industrisamhället ett problem för rasens överlevnad betonade Bolin: "Storstadslivet och industrialismen" var en "onaturlighet" som orsakade "degeneration".

Läraren och skolan hade här en viktig roll för att sprida kunskap om de utmaningar rasen stod inför, enligt Bolin. Det var också viktigt att samhället

gav rätt form av stöd för att främja en ökad nativitet. Bolin utvecklade detta resonemang längre fram i texten då han påpekade att stöd till "rasmindervärdiga, är däremot icke på sin plats".

Bolin fångade också upp frågan om "den moderna pedagogiken" som strävade efter att "utplåna de synbara gränserna mellan normala och icke normala individer". Även om det var "erkännansvärt" skulle det på sikt leda till negativa resultat, ansåg han. Bolin avslutade artikeln med att antyda att sterilisering kunde vara en lösning för att bli av med skadliga arvsanlag från exempelvis grova sedlighetsförbrytare. Han insåg dock att detta var ett känsligt område.

Bolins ståndpunkter faller väl in i den dåtida diskussionen om rashygien. Att exempelvis koppla samman nationens överlevnad och föreställningar om degeneration och kulturkris med "ras" gjordes i många sammanhang (jfr Broberg & Tydén 2005). Men frågan om rashygien länkades också samman med karaktären på skolan och dess uppdrag. Kritiken riktades mot ett breddat pedagogiskt uppdrag där även svagbegåvade elever gavs stöd. Tanken var att det på sikt kunde försvaga rasen. Snarlika tankegångar återkom i åtminstone en artikel till i tidskriften skriven av folkskolläraren Torsten Dahlgren (1928). I artikeln "Uppfostran och ärftlighet" diskuterade Dahlgren förhållandet mellan arv och uppfostran och med referens till aktuell debatt ställde han sig tveksam till om uppfostran och undervisning verkligen kunde påverka "materialet", alltså eleverna, så mycket. Nils von Hofsten och hans påpekande om att förvärvade egenskaper ej ärvdes lyftes också fram. Rasen kunde därför inte utvecklas och förbättras med hjälp av uppfostran, hävdade Dahlgren. Högstämda "pedagogiska predikare" borde därför vara lite mer ödmjuka, skrev han. Det innebar samtidigt inte att fostran och utbildning var oviktigt: att överföra goda sociala egenskaper var alltså centralt men med vetskap om att fostran stod sig slätt mot arvet. Det var fruktlöst för skolan att försöka göra "secunda material" till "förstklassiga förmågor", påstod Dahlgren. Att satsa för mycket offentliga medel på detta "secunda material" skulle på sikt inte vara försvarbart. Förhoppningen var, skrev Dahlgren, att steriliseringsnämnderna skulle göra skäl för sina statsanslag. För "rasens framtida väl" var det viktigt att inte "slösa bort medel och arbete på mindervärdiga och mindre önskvärda element", avslutade Dahlgren.

På 1930-talet hävdades i en artikel av folkskolinspektören Arvid Gierow (1936) att rashygieniska insatser kunde vara lämpliga för svåruppfostrade barn, men betydelsen av miljöfaktorer betonades också. I artikeln funderade Gierow på om det ändå inte kunde vara på sin plats med "socialhygien", det vill säga rashygien, för att verka preventivt mot brottslighet. Kunde man åstadkomma en "biologiskt och socialt högtstående människotyp" vore det önskvärt. Den diskussion som fördes här hade en motsvarighet i USA men det gjordes inga direkta referenser till de mer rasbiologiskt orienterade pedagogiska forskarna i USA (Fallace 2015).

Kunskap om rashygien och rasbiologi lyftes också fram i några andra sammanhang och då i texter författade av Herman Lundborg. Han skrev två artiklar i *Skola och samhälle*: 1925 publicerades "Om betydelsen av rasbiologiska socken- och häradsbeskrivningar" och 1926 kom "Släktforskning och familjeregistrering" (Lundborg 1925, 1926).

I den första artikeln slog Lundborg ett slag för rasbiologiska sockenstudier, som titeln också antydde och framhöll att skolelever med fördel borde utgöra underlag för studierna. Det var därför viktigt att samarbete med lärare skedde för även om läkare borde genomföra dessa sockenbeskrivningar var läraren en viktig samarbetspartner då det var eleverna som skulle mätas och kroppsbesiktigas (Lundborg 1925).

I "Släktforskning och familjeregistrering" lyftes återigen betydelsen av lokala studier gällande olika släkters "rasursprung" fram men denna gång med vad som närmast kan beskrivas som en manual för rasbiologiska sockeninventeringar (Lundborg 1926). Lundborg föreslog att lärare med god lokalkännedom under "lediga stunder eller under ferietiden" skulle kunna tjäna vetenskapen via inventeringar av den egna familjen och släkten. Dessa studier skulle sedan kunna ligga till grund för en mer djupgående "släktbiologisk" och "rashygienisk" forskning. I artikeln återgavs en mall från SIFR som kunde fungera som förlaga till sådana inventeringar. När inventeringen var klar skulle den sedan lämnas över till en "rasbiolog" eller till SIFR, föreslog Lundborg.

Även om artikeln inte närmare diskuterade olika landvinningar inom den då aktuella rasforskningen gavs läsaren ändå vissa elementära kunskaper inom fältet. Att det exempelvis gick att identifiera specifika, lokala "rasdrag"

runtom i landet låg ju i själva uppmaningen till en inventering. I artikeln gavs också flera litteraturtips och bland titlarna nämndes Lundborgs egen skrift *Rasbiologi och rashygien* liksom Hans F. Günthers *Europas raser*. Ytterligare en text som inte direkt berörde skolans organisation, men likväl nyttan med rashygien var Viktor Peterssons (1935) anmälan av Folke Borgs *Ett döende folk*. Pettersson sammanfattade boken med att argumentera för att det behövdes än fler rashygieniska insatser i samhället för att den svenska nationen skulle överleva inför framtiden.

Rashygien och rasbiologi i kulturkampens tjänst och läroverkskunskapen

Skola och samhälle var som tidigare nämnts en progressiv tidskrift med reforminriktade folkskollärare och läroverkslärare som målgrupp medan *Pedagogisk tidskrift* främst hade läroverkslärare som tänkta läsare. Det var delvis en annan slags kunskap som presenterades i tidskriften. Det fanns i stort sett inga vanliga artiklar där frågor om "ras", rasbiologi och rashygien diskuterades. Kunskapen om "ras" förmedlades i stället i huvudsak via recensioner av rasbiologiska studier. Det var framför allt två författare som skrev dess recensioner under 1920-talet, Sven Ekman och Georg Brandell. Till skillnad från texterna i *Skola och samhälle* gjordes ingen direkt koppling till skolan i dessa texter.

Först ut var tidigare läroverksläraren i biologi och sedermera professorn i zoologi Sven Ekman (1923). År 1923 recenserade han Lundborgs *Rasbiologi och rashygien*. Boken fick en positiv recension och Ekman lyfte bland annat fram "eugenikens behöflighet" för nationens utveckling. Nästkommande år recenserade Ekman (1924a) också ett verk av en annan forskare inom detta fält. I recensionen av Otto L. Mohrs *Ärftlighetslärans grunddrag* riktade han dock kritik mot Mohrs förslag om barnbegränsning. Ekman hävdade i stället att en ökning av nativiteten inom den germanska rasen borde vara en målsättning i sig. Även Nils von Hofstens *Ärftlighet och utveckling* recenserades under samma år (Ekman 1924b). Ekman kan för övrigt sägas ha ingått i samma akademiska sammanhang som von Hofsten (Björkman 2011).

Något av en huvudrecensent av litteratur med koppling till rasfrågor var den tidigare nämnda Georg Brandell, som också var en aktiv skribent i *Svenskt arkiv för pedagogik*. Brandell kom vid flera tillfällen att recensera den tyska

rasforskaren Hans F. Günther under andra hälften av 1920-talet.⁶ Till de recenserade verken hörde *Rassenkunde des deutschen Volkes* (1928) och *Rassengeschichte des hellenischen und des römischen Volkes* (1929). Han recenserade också annan rasbiologisk litteratur som exempelvis Halfdan Bryns *Der nordische Mensch* (1929) (Brandell 1926; 1929a; 1929b).

Om än med viss variation lyfte Brandell fram frågor om "ras" där ett tema var att beteenden och egenskaper var medfödda och just kopplade till "ras". Ytterligare ett tema var att kulturer kan gå under om det sker "rasförsämringar". Det skedde vanligtvis genom att "sämre raselement" blandades med en mer framstående ras. Vidare lyftes den "nordiska rasen" fram i texterna. Det fanns också antisemitiska påståenden om den judiska "rasen". Bland annat refererade Brandell till studier som hävdade att det var "judarna som förstört det romerska riket". Brandell menade visserligen att det var en överdrift, men att det nog ändå stämde till viss del. Huvudorsaken till förfallet var dock enligt Brandell det "nordiska blodets utsinande" i romarriket.

År 1930 kom ytterligare en recension av Günther och denna gång var det boken *Rassenkunde des jüdischen Volkes* som behandlades av Brandell (Brandell 1930b). Först gjordes en generell beskrivning av den "främre-asiatiska rasen" och sedan gjorde Brandell med hänvisning till Günther en fördjupande redogörelse av vad som utmärkte judarna. Judarna var inte en "ren" ras utan det fanns inslag av bland annat "negerras" hos dem, skrev Brandell. Han hävdade sedan, alltså med utgångspunkt i Günther, att hans samtids judar hade en speciell lukt. Brandell menade också, i linje med en antisemitisk tradition, att fenomenet "judisk kapitalism" hade gett upphov till "judisk imperialism". Enligt Brandell skrev Günther också uppskattande om judarna men den sistnämnde menade samtidigt att det var viktigt att de fick utveckla sin "folkliga egenart" och det vore därför önskvärt att om möjligt på sikt skilja dem från "de västerländska folken".

Brandell återkom sedan ytterligare en gång till Günther i samband med att dennes bok *Herkunft und Rassengeschichte der Germanen* gavs ut 1935

---

⁶ Günther var en av de mest lästa rasforskarna i Tyskland och han var även Himmlers rådgivare i "rasfrågor". Se Morris-Reich 2006.

(Brandell 1935). Han gav i recensionen en utförlig beskrivning av den "rasvård" som bedrevs i Tyskland samtidigt som han placerade in den i en längre historisk kontext där betydelsen av att upprätthålla framgångsrika kulturer via just rasvård betonades. Romarrikets fall lyftes återigen fram som ett varnande exempel. Betydelsen av den tyska "rationella rasvården" sträckte sig utanför det tyska riket, skrev Brandell. I texten förutspådde han att fler länder skulle bli tvungna att följa det tyska exemplet för att bevara den västerländska kulturen och skydda den mot "lägre stående" kulturer. Att Brandell hyste klart antisemitiska och pro-nazistiska åsikter är uppenbart att döma av recensionerna. Sammantaget gavs läsaren av *Pedagogisk tidskrift* bilden av att kunskap om "ras" helt enkelt handlade om vetenskap och inget annat.

Mönster och teman 1920–1935

Perioden 1920–1935 och i synnerhet 1920-talet var den tid då flest artiklar om "ras", rashygien och rasbiologi publicerades i de tre utvalda pedagogiska tidskrifterna. Merparten av texterna kan sägas ligga nära *mainline eugenics*. Det handlade om att fysiska och psykiska egenskaper ärvdes, att vissa förmågor gick i arv och att klasskillnader kunde kopplas till nedärvda egenskaper.

Vidare återfanns en tydlig kritik mot kvinnlig emancipation. Hammers resonemang om "rasförflackning" och om det existentiella hot mot den nordiska rasens överlevnad som samskoleidéen utgjorde är ett bra exempel på det. Om flickor med de bästa anlagen i för stor utsträckning gavs möjlighet att vidareutbilda sig skulle de inte i tillräckligt hög grad kunna föra sina goda anlag vidare och det vore enligt Hammer detsamma som att hugga ned ädla fruktträd och använda dem till ved (Hammer 1923). På ett konkret vis kopplades alltså skolreformer med rötter i en progressiv tradition till en negativ utveckling av "rasen". Snarlika resonemang förde också Torsten Dahlgren och Lorentz Bolin, vilka båda såg problem med en modern kompensatorisk pedagogik utifrån ett rashygieniskt perspektiv. Bolin talade till och med om risken med att utplåna gränserna mellan normala och icke-normala individer i skolan då det kunde vara negativt ur rashygienisk synpunkt om samhället hjälpte svaga elever alltför mycket (Dahlgren 1928). Det fanns också i resonemangen direkta kopplingar till de olika institutioner som då existerade med avseende på rashygien och rasbiologi. Dahlgren

hoppades att de lokala steriliseringsnämnderna skulle göra ett bra jobb för att förhindra en försämring av rasen och Hammer önskade till och med att SIFR skulle få pröva om idén med en skolreform där flickor och pojkar skulle läsa tillsammans var lämplig eller ej.

Merparten av de texter som rörde sig inom *mainline eugenics*-diskursen kom dock inte att direkt resonera om de i samtiden omdiskuterade skolreformerna. De förhöll sig samtidigt till skolan i allmänhet då de kommenterade eller recenserade vetenskaplig litteratur eller pedagogisk litteratur som vände sig direkt till skolan. Ibland kunde det, som i Thorsten Rocéns (1935) recension av sexualupplysningslitteratur, handla om ett kort konstaterande om att rashygieniska aspekter hade behandlats på ett bra sätt. Det kunde också handla om att betona vikten av att rashygieniska aspekter borde tas upp i läromedel, vilket K. V. Ossian Dahlgren gjorde i en recension av läromedel i biologi för det differentierade gymnasiet (Dahlgren 1935). Det fanns också artikelförfattare som påtalade behovet av att införa rashygieniska aspekter i läroplanerna (Pettersson 1935).

Ytterligare ett tema, inom *mainline eugenics*-diskursen, var det som inte berörde skolan överhuvudtaget. Här var det snarast behovet av rashygien för att rädda västerlandet från undergång som direkt eller indirekt behandlades. Sven Ekmans texter är ett exempel på det men den som mest frekvent lyfte detta tema var Georg Brandell. Han varnade via recensioner och artiklar återkommande, och gärna i en antisemitisk anda, för rasblandning och argumenterade för det trängande behovet av rashygien. Om vi till detta lägger att Herman Lundborg fick en positiv anmälan av *Rasbiologi och rashygien* och själv bidrog med två artiklar i den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* så kan 1920-talets lärare i vart fall på pappret sägas ha getts tillgång till den på den tiden mest aktuella kunskapen om "ras", rashygien och rasbiologi.

Texter om rashygien och rasbiologi försvinner i stort sett från de allmänpedagogiska tidskrifterna efter 1935, vilket sammanfaller med att SIFR byter inriktning till det som kallas reformeugenik. Det är här lockande att dra slutsatsen att när SIFR överger *mainline eugenics* leder det till att också de pedagogiska tidskrifterna byter spår, men vad som egentligen händer är att tidskrifterna i det närmaste upphör med att publicera texter där rasfrågor behandlas explicit. En mer rimlig förklaring är att de explicita och inte sällan rasistiska uttryckssätten helt enkelt inte längre efterfrågades av

tidskrifternas redaktörer och redaktioner mot bakgrund av det som skedde på kontinenten under loppet av 1930-talet.

Det personer som spred och delade kunskap om "ras" tillhörde samtidigt något av toppskiktet av det dåtida svenska samhället. Hammer var exempelvis professor i pedagogik i Uppsala och K. V. Ossian Dahlgren, Bolin och Brandell verkade som lektorer vid folkskoleseminarier. Dahlgren och Brandell var kollegor under närmare 20 års tid vid seminariet i Uppsala under perioden 1921–1938 (Sveriges statskalender 1921–1938). Personerna i fråga hade med andra ord goda möjligheter att agera kunskapsmäklare och sprida kunskap om "ras" till stora grupper av lärare och blivande lärare.

Dahlgren hade också återkommande kontakt med Herman Lundborg då han var anlitad som föreläsare för SIFR, enligt dennes barnbarn Eva F. Dahlgren (2002). I biografien över sin farfar framkommer också att Dahlgren var med i samma naturvetenskapliga studentsällskap som den tidigare nämnde Thorsten Rocén. Det var med andra ord inte de kulturradikala och progressiva skolreformatörerna som använde tidskrifterna för att sprida kunskap om "ras". Lundborg, Ekman och Brandell sympatiserade alla med Nazi-Tyskland och i det genomgångna materialet har jag inte hittat någon av de i samtiden mer kända progressiva pedagogerna som skribenter i detta sammanhang.

Även om rashygien och rasbiologi i stort sett försvinner som teman i tidskrifterna efter 1935 fanns det andra sammanhang där dessa frågor flyttade fram sina positioner. I de metodiska anvisningarna som reglerade undervisningen vid läroverken ingick rasbiologi från och med just 1935 som ett moment i undervisning. Begreppet hade inte förekommit i tidigare läroplaner och i anvisningarna stod det att i undervisningen "bör en orientering lämnas över människans ärftlighetsförhållanden samt rasbiologins och rashygienens viktigaste arbetsuppgifter och resultat" (Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk 1934, s. 152). Redan i 1918 års *skolkommission* hade det föreslagits att rashygien och rasbiologi borde skrivas in i ämnesplanerna men skedde med andra ord först 1934 (SOU 1922:1:2, s. 684, 692).

Kulturens förfall och rasbegreppet under efterkrigstiden

I den centrala skolutredningen 1946 års *skolkommision* förekom begreppet ras i ett stycke som handlade om att skolan skulle fostra eleverna till goda demokratiska medborgare som skulle präglas av "förståelse för andra folk och raser" (SOU 1948:27, s. 36). Här går det med andra ord att börja ana konturerna av en mer samhällsvetenskapligt orienterad användning av begreppet till skillnad från under mellankrigstiden då rasbegreppet nästan enbart betraktades som ett naturvetenskapligt och medicinskt begrepp. Vid inledningen av 1950-talet hade de principiella besluten redan tagits om en sammanhängande enhetlig skola och frågan om differentiering av elever som varit en av de centrala skolpolitiska stridsfrågorna hade också hanterats genom ett slags kompromiss där tanken var att differentieringen skulle ske efter årkurs nio och inte efter årskurs fem eller sex som tidigare hade skett. Differentieringsdebatten kom dock inte i det genomgångna materialet att föras i relation till exempelvis rashygieniska ståndpunkter, vilket skedde i USA (Fallace 2015).

Rasfrågan återkom dock i några få artiklar i de pedagogiska tidskrifterna på 1950-talet och närmare bestämt under loppet av 1955. Georg Brandell (1955) var åter en av skribenterna, den andra skribenten var Valter Fevrell (1955). I de artiklar som publicerades återkom ett tankegods som framför allt Brandell hade introducerat redan i Hammers tidskrift och i *Pedagogisk tidskrift* på 1920-talet. En historisk tillbakablick gjordes i artikelns inledning. Industrialisering och modernisering hade inneburit stora utmaningar för de västerländska samhällena och det påpekades att en aktiv socialhygien delvis hade bidragit till att lösa de sociala problemen. Men delar av socialhygienien hade också varit negativ för befolkningen. Framför allt gällde det fosterfördrivning och preventivmedel som ledde till sjunkande nativitet, vilket utmanade den "nordiska rasens" långsiktiga överlevnad menade Brandell. Han hävdade också att det var problematiskt om "intellektuellt mindervärdiga" folk österifrån invandrade, det skulle vara ett hot mot de västerländska samhällena. Resonemang fördes vidare om att den nordiska rasens homogenitet var hotad och det var främst främmande raser från öst som utgjorde detta hot. Enligt Brandell hade det i Tyskland gjorts lyckade försök att stärka rasen, men det var bara en kortvarig seger. Nu efter kriget var den västerländska kulturen än mer hotad, och en lärdom från romarrikets

fall visade att även framstående kulturer kunde gå under skrev denne (Brandell 1955).

I Fevrells artikel fördes också resonemang om "ras" och kultur, men här var de inte direkt kopplat till olika rasers eventuella intellektuella förmågor. Det fanns heller inga resonemang om att olika raser kunde vara "mindervärdiga". Fevrell lyfte också fram Sveriges skyldighet att ta emot judiska flyktingar från de östra delarna av Europa efter kriget. I texten förekom samtidigt föreställningen om den nordiska rasens renhet och uttrycket "rasrent folk" användes. Det förekom också ett resonemang om "lapparna" som sades vara en "rasspillra" och han talade även om judiska "raselement". Dessa två texter från 1955 var antagligen de allra sista artiklarna där rasbegreppet användes på det förkrigstida sättet i de undersökta allmänpedagogiska tidskrifterna.

Även om frågor om "ras" ur framför allt ett naturvetenskapligt perspektiv i stort sett försvann från tidskrifterna efter 1950-talet, försvann inte rasbegreppet eller perspektiv kopplat till föreställningar om "ras" från läroplanerna. I grundskolans första gemensamma läroplan, Lgr 62, talades det exempelvis om "rasproblem ur psykologisk synvinkel" och om "rasförföljelser" och i den reviderade läroplanen för grundskolan, Lgr 69, användes också begreppet "rasförföljelser" (Larsson 2019; Lgr 62, 243; 255; Lgr 69, 185). Det är tydligt att användningen av rasbegreppet vid denna tid avspeglade den dåtida diskussionen om rasismen i USA och Sydafrika liksom om den då pågående avkoloniseringen.

I läroplanen för gymnasiet går det att skönja en liknande utveckling. År 1960 skulle eleverna orienteras om "rashygienens viktigaste arbetsuppgifter" i biologiämnet. Ämnesplanen för historia innehöll samtidigt moment där "rasproblem" ingick som ett område att behandla när de så kallade utvecklingsländerna stod på schemat. "Rasproblem" skulle också diskuteras i samhällskunskapsundervisningen, men i samband med att eleverna läste om mänskliga rättigheter. Inom geografiämnet var det samtidigt inte "rasproblem" som var kärnan utan rätt och slätt "raserna" och befolkningsutveckling som stod i fokus (Kursplaner och metodiska anvisningar för gymnasiet 1960, 155, 97, 109, 105). Vid denna tid tävlade med andra ord den gamla naturvetenskapliga synen på rasbegreppet med den samhällsvetenskapliga dito.

Fem år senare, i Lgy 65, återfinns skrivningar om "människans rasproblem" som skulle tas upp i samband med att evolutionens drivkrafter behandlades inom biologin. I en förklarande text betonades det att undervisningen syftade till att ge eleverna "biologiska fakta" för att kunna genomsåda "ovederhäftig raspropaganda". I ämnet historia talades det om "förhållandet mellan vita och svarta förr och nu". Eleverna skulle också erhålla kunskap om "rasteoriernas politiska roll från kolonialimperialismen till de moderna diktaturerna" inom samma ämne (Lgy 65, 327, 332, 181). Snarlika skrivningar går också att hitta i läroplanen från 1970 Lgy 70 (Lgy 70, 74, 291). På fem års tid skedde helt enkelt en djupgående förändring vad gäller synen på rasbegreppet och ett problematiserande samhällsvetenskapligt perspektiv på "ras" kom slutligen att slå igenom till fullo.

Rasbegreppet återfanns också inom andra arenor när skolfrågor behandlades. I massmediesammanhang användes termen under hela 1950-talet och allt oftare i samband med att "rasfördomar" i skolan diskuterades. Även om artiklarna i grunden hade en kritisk inställning till de förkrigstida biologistiska föreställningarna om "ras" användes likväl rasbegreppet under stora delar av den svenska efterkrigstiden och en bra bit in på 1970-talet (Hübinette 2021). Exempelvis slog en ledartext i *Dagens Nyheter* fast att "alla folk är blandrasiga" och att det inte finns några nedärva egenskaper som skiljer människor åt (Dagens Nyheter 1959-11-29). I ledaren uppmärksammades också att det i skolan och på universiteten användes läromedel och kurslitteratur där "förlegade" föreställningar om ras alltjämt förmedlades.

Vid början av 1960-talet förekom också i media en rad artiklar där frågan om "rasfördomar" i svenska skolan lyftes fram. "Rashets" mot judiska ungdomar på en skola i Lidingö uppmärksammades till exempel under rubriken "Rasfördomar i Sverige" (NSF 1963-05-07). Skolelevers kunskaper om "rasfrågor" blev också en tidningsnyhet i början av 1960-talet. I artikeln "Gymnasister nekas fakta i rasfrågor men tar parti mot rasdiskriminering" diskuterades resultaten av en elevenkät (Svenska Dagbladet 1965-02-27). I artikeln ställdes bland annat frågan "ras – vad är det?" och artikelförfattaren konstaterade att rasbegreppet bör användas med försiktighet.

Under tidigt 1980-tal kom sedan en reviderad läroplan för gymnasiet som inte innehöll några skrivningar alls om "rasproblemen". Därmed sattes punkt

för en åtminstone nästan 50-årig historia av rasbegreppets närvaro i den svenska skolans mest centrala styrdokument.

Sammanfattning: Från rashygien till samhällliga rasproblem

Under 1920-talet delades och spreds kunskap om "ras", rashygien och rasbiologi i pedagogiska tidskrifter och denna kunskap härrörde från framträdande forskare och inflytelserika skribenter. Exempelvis delades kunskap från en av de mest lästa rasforskarna i Tyskland som senare kom att bli SS-chefen Heinrich Himmlers rådgivare i "rasfrågor" Hans F. Günther (Morris-Reich 2006). Kunskapsdelningen om "ras" skedde i såväl den progressiva tidskriften *Skola och samhälle* som i läroverkstidningen *Pedagogisk tidskrift*. De pedagogiska tidskrifterna kom därmed att fylla en viktig mäklande funktion som delare av rasbiologisk och rashygienisk kunskap under mellankrigstiden. På den tiden fanns en bred acceptans för rashygien och rasbiologi och begreppet "ras" brukades allmänt i det dåtida svenska samhället.⁷ De dåtida pedagogiska tidskrifterna blev därigenom en plattform för ett antal av de mest framstående rasbiologerna att sprida sina perspektiv på "ras" genom. Om vi till detta lägger rashygieniska sällskapets annonser i *Skola och samhälle* så är det uppenbart att rasbiologerna och de som förespråkade rashygieniska åtgärder betraktade de pedagogiska tidskrifterna som en viktig arena för spridning av kunskap om "ras". I stort sett publicerade dock inga mer explicita texter om "ras" efter 1935 förutom två längre artiklar från 1955 som antagligen var de sista i sitt slag.

Det fanns i huvudsak två sätt att närma sig frågorna om "ras", rasbiologi och rashygien på. I den tidskrift som vände sig till läroverkslärare, *Pedagogisk Tidskrift*, var det framför allt internationell och inte minst tysk rasbiologi som introducerades. I *Skola och samhälle* som hade en bredare läsekrets som riktade sig till reformintresserade folkskollärare var det andra aspekter som lyftes fram. En del av dessa aspekter handlade om hur lärare rent praktiskt kunde bidra som ett slags rasbiologiska fältarbetare ute på landsbygden och därigenom göra viktiga insatser för den rasbiologiska vetenskapen. Det fanns också texter där författarna förde fram rashygieniska resonemang om

---

⁷ Se här redan anförda referenser.

huruvida svagbegåvade elever verkligen borde få stöd. Här skrevs rashygien fram som ett slags aktiv socialpolitik som kunde spara pengar åt samhället. Resonemang av karaktären "oönskad i enhetsskolan" är dock bara något som undantagsvis förekom i texterna (Jfr Broberg & Tydén 2005).

Efter 1935 försvann i *dessa* tidskrifter artiklar där "ras", rashygien och rasbiologi utgjorde explicita och centrala teman. Det skedde ungefär parallellt med att SIFR bytte inriktning samtidigt som kritiken växte mot Herman Lundborgs syn på "ras". Det är dock svårt att leda i bevis att den utvecklingen påverkade tidskrifterna. Det går vidare att notera att i USA kom likaså rashygieniska perspektiv att förlora sin tidigare starka ställning i pedagogiska kretsar vilket Thomas D. Fallace (2015) ser som ett resultat av samhällsvetenskapens frammarsch vid denna tid.

Möjligen kan också frånvaron av artiklar om rasbiologi och rashygien efter 1935 förstås mot bakgrund av det faktum att rashygien och rasbiologi 1934 skrevs in i de metodiska anvisningarna för läroverken (Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk 1934, 152). Frågor om "ras", rashygien och rasbiologi inledde därmed sin långa närvaro i de svenska styrdokumenterna och därmed också i undervisningen. Till exempel infördes rasbiologi som ett moment i biologi på 1930-talet. Vidare talades det om "raser" i styrdokumenterna så sent som under 1960-talet men från och med 1965 kom rasbegreppet att alltmer tydligt länkas samman med en samhällsvetenskaplig diskurs än med den förkrigstida biologiska, medicinska och naturvetenskapliga förståelsen av begreppet.

Att det samhällsvetenskapliga perspektivet på "ras" kom att slå igenom till fullo på 1960-talet bör både förstås i relation till att den naturvetenskapliga synen på "ras" kom att få det allt svårare att hävda sig efter 1945 och till det faktum att samhällsvetenskaperna fick en allt starkare ställning under efterkrigstiden och sist men inte minst att årtiondet är den stora brytningstiden i Sverige vad gäller synen på "ras".

Käll- och litteraturförteckning

Läroplaner, riksdagstryck och utredningar

Kursplaner och metodiska anvisningar för gymnasiet (1960). Stockholm:

Kungl. Skolöverstyrelsen.

Lgr 62 (1962). Läroplan för grundskolan. Stockholm: Kungl.

Skolöverstyrelsen.

Lgr 69 (1969). Läroplan för grundskolan. Stockholm: Kungl.

Skolöverstyrelsen.

Lgy 65 (1965). Läroplan för gymnasiet. Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Lgy 70 (1970). Läroplan för gymnasiet. Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk

(1935). Stockholm: Kungl. Skolöverstyrelsen.

Proposition 1921:114.

SOU 1922:1:2. *Skolkommissionens betänkande. Grunder för en ny*

läroverksorganisation. Stockholm: Norstedts.

SOU 1948:27. *1946 års skolkommissions betänkande*. Stockholm:

Häggströms.

Sveriges statskalender. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Tidningsmaterial

Dagens Nyheter, 1959-11-29, "Undervisning i rasfördomar".

NSF, 1963-05-07, "Rasfördomar i Sverige".

Svenska Dagbladet, 1965-02-27. "Gymnasister nekas fakta i rasfrågor men tar parti mot rasdiskriminering".

Anderberg, R. (1932). "Intelligensundersökningarnas pedagogiska problem".

Skola och samhälle 1932.

Bergfors, G. (1930). "Föreligger för närvarande något behov av en ny stavningsreform?". *Skola och samhälle* 1930.

Bolin, L. (1921). "Uppfostran och rashygien". *Skola och samhälle* 1921.

Brandell, G. (1913). "Skolbarns personlighetsideal". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band I 1913.

Brandell, G. (1918). "Psykiska egenskapers ärftlighet". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band VI 1918.

Brandell, G. (1927). "Svenskt folkpsyke och svensk skola". *Arkiv för psykologi och pedagogik* Band VI 1927.

- Brandell, G. (1928). "Anmälan av Hans F. Günther. *Rassenkunde des deutschen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1926.
- Brandell, G. (1929a). "Anmälan av Hans F. Günther. *Rassengeschichte des hellenischens und de römischen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1929.
- Brandell, G. (1929b). "Anmälan av Halfdan Bryn. *Der nordische Mench*". *Pedagogisk tidskrift* 1929.
- Brandell, G. (1930a). Anmälan av John B Watson. *Behaviorismen och dess metoder*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Brandell, G. (1930b). Anmälan av Hans F. Günther. *Rassenkunde den jüdischen Volkes*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Brandell, G. (1935). Anmälan av Hans F. Günther. *Herkunft und Rassengeschichte der Germanen*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Brandell, G. (1955). "Kulturdöd eller regeneration". *Pedagogisk tidskrift* 1955.
- Dahlgren, K. W. (1935). Anmälan av Folke Borg. *Biologi för det differentierade gymnasiet*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Dahlgren, T. (1928). "Uppfostran och ärftlighet". *Skola och samhälle* 1928.
- Ekman, S. (1923). Anmälan av Herman Lundborg. *Rasbiologi och rashygien*". *Pedagogisk tidskrift* 1923.
- Ekman, S. (1924a). "Anmälan av Otto L. Mohr, *Ärftlighetslärans grunddrag*". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Ekman, S. (1924b). "Anmälan av Nils von Hofsten, *Ärftlighet och utveckling*". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Engström, G. (1934). "Folkskolans kartbok". *Skola och samhälle* 1934.
- Fevrell, V. (1955). "Svensk livsduglighet, framtidstro och folkuppfostran". *Pedagogisk tidskrift* 1955
- Freudenthal, G. (1934). "En ny svensk avhandling om minnet". *Skola och samhälle* 1934.
- Gierow, A. (1936). "Svåruppfostrade". *Skola och samhälle* 1936.
- Hammer, B. (1913). "Utgivarens förord". *Svenskt arkiv för pedagogik* Band 1:1. 1913.
- Hammer, B. (1922). "Anmälan". *Arkiv för psykologi och pedagogik* Band 1:1. 1922.
- Hall, F. (1933). "Om grammatikundervisning i moderna språk". *Pedagogisk tidskrift* 1933.
- Jonasson, O. (1931). "Dagspressen i undervisningens tjänst". *Pedagogisk tidskrift* 1931.

- Lundborg, H. (1925). "Om betydelsen av rasbiologiska socken- och häradsbeskrivningar". *Skola och samhälle* 1925.
- Lundborg, H. (1926). "Släktforskning och familjeregistrering". *Skola och samhälle* 1926.
- Mjöberg, J. (1924). "Frågeförhårets begränsningar". *Pedagogisk tidskrift* 1924.
- Olavi, GE. (1934). "Iakttagelser under ett läsår rörande kongruensen mellan subjekt och predikatets numerus". *Pedagogisk tidskrift* 1934.
- Petersson, V. (1935). "Anmälan av Folke Borg. *Ett döende folk*". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Rocén, T. (1935). "Anmälan av Siri Wikander-Brunander. *Handledning för undervisare i sexualkunskap*". *Pedagogisk tidskrift* 1935.
- Siegvald, H. (1930). "Om intelligensundersökningar". *Pedagogisk tidskrift* 1930.
- Stubelius, S. (1930). "Från lärarutbildningen i Tyskland och Schweiz". *Skola och samhälle* 1930
- Svenska sällskapet för rashygien* [presentation]. *Skola och samhälle*, 1920.
- Svenskt arkiv för pedagogik* Band IX, 1921.
- Sörensen, A. (1934). "Anmälan av Christina Staël von Holstein Bogolovsky. *The Educational Crisis in Sweden*". *Skola och samhälle* 1934.

Litteratur

- Ajagán-Lester, L. (2000). *"De andra": Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965*. Lärarhögskolan i Stockholm: Institutionen för undervisningsprocesser, kommunikation och lärande.
- Andolf G. (1972). *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965*. Stockholm: Esselte.
- Axelsson, T. (2007). *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköpings universitet: Tema Barn.
- Björkman, M. (2011). *Den anfrädda stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv.
- Brandell, G. (1944). *Svensk folkkaraktär*. Stockholm: Effellves förlag.
- Broberg, G. & Tydén, M. (2005). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Burke, P. (2016). *What is the history of knowledge?* Cambridge: Polity Press.
- Dahlgren, E. (2002). *Farfar var rasbiolog*. Stockholm: Bokförlaget DN.

- Dewey, J. (1915). *The school and society*. 2. edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige– en analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Ericsson, M. (2021). What happened to “race” in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960. *Scandinavian Journal of History*, 46:1, 125-148.
- Etzemüller, T. (2014). *Alva and Gunnar Myrdal. Social engineering in the modern world*. London: Lexington.
- Fallace, T. (2015). *Race and the origins of progressive education*. New York: Teachers College Press.
- Hagerman, M. (2016). Svensk rasforskning och den nazistiska världsbilden. Om rasbiologen Herman Lundborgs vänskap och utbyte med ledande rashygieniker i Nazityskland. I Widmalm, S., Lundell, P. & Björkman, M. (red.) *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket*. Lund: Arkiv, ss. 121–159.
- Hammer, B. (1923). *Samskolan och skolkommissionen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Idevall Hagren, K. (2021). Othering in discursive constructions of Swedish national identity, 1870–1940. *Critical Discourse Studies*, 19(4), 384–400.
- Larsson, A. (2001). *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Umeå universitet: Institutionen för historiska studier.
- Larsson, A. (2019). Kontroversiella samhällsfrågor i samhällsorienterande ämnen 1962–2017: En komparation. *Ingår i: Nordidactica. Journal of Humanities and Social Science Education*, 3, 1-23.
- Landahl, J. (2009). *Den läsande läraren. Pedagogiska skrifter som bildnings- och moderniseringsprojekt 1898–1984*. Stockholm: Stiftelsen SAF & Lärarförbundet.
- Lundahl, C. (2007). Den populära pedagogiken - om hur ett kunskapsområde formas i det moderna samhället. *Studies in Educational Policy and Educational Philosophy*, 1, 1–20.
- Lundgren, UP (1989). *Att organisera omvärlden*. Stockholm: Utbildningsförlaget.

- Morris-Reich, A. (2006). Race, ideas and ideals. A comparison of Franz Boas and Hans F. K. Günther. *History of European Ideas*, 32(3), 313–332.
- Morawski, J. (2010). *Mellan frihet och kontroll. Om läroplanskonstruktioner i svensk skola*. Örebro universitet: Akademin för humaniora, utbildning och samhällsvetenskap. *Nordisk familjebok* (andra upplagan, 1915), uppslagsord *Pedagogisk tidskrift*.
- Nordström, M. (1987). *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962*. Lund: Lund University Press.
- Richardson, G. (1978). *Svensk skolpolitik 1940–1945*. Stockholm: Liber.
- Rodgers, D. (1998). *Atlantic crossings. Social politics in a progressive age*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rodwell, G. (1999). The eugenic and political dynamics in the early history of physical education in Australia, 1900–50. *Critical Studies in Education*, 40(1), 93–113.
- Samuelsson, J. (2021). Kris i skolfrågan. Progressiv krisretorik i samband med skolans modernisering. I Landahl, J., Sjögren, D. & Westberg, J. (red.) *Skolans kriser. Historiska perspektiv på utbildningsreformer och skoldebatter*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 59–81.
- Spjut, L. (2018). *Att (ut)bilda ett folk. Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016*. Örebro universitet: Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap.
- Tydén, M. (2000). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Vikström, E. (2018). Människosläktets århundrade. Ellen Key och Statens institut för rasbiologi. *Personhistorisk Tidskrift*, 114(1), 9–27.
- Vikström, E. (2021). *Skapandet av den nya människan. Eugenik och pedagogik i Ellen Keys författarskap*. Örebro universitet: Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap.
- Zander, U. (2001). *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- Östling, J. (2015). Vad är kunskapshistoria? *Historisk tidskrift*, 135(1), 109–119.